

Katarzyna Sadowska

ORCID: 0000-0002-3150-8304

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

# Pedagogika „łejerska” – próba syntezy u progu 50-lecia jej istnienia

“Łejery” pedagogy – an attempt at synthesis on the threshold of the 50th anniversary of its existence

## Abstract

“Łejery” pedagogy, which has existed for almost 50 years, is a topic worth considering because it is a unique phenomenon in Poland, which resulted in the establishment of Primary School No. 83 on September 1, 1990. Emilia Waśniowska in Poznań has had a professional theatre since 2013 (the Common Stage of the facility and the Poznań Children’s Art Center).

The study aims to synthetically present the most important assumptions of “Łejery” pedagogy on the threshold of the 50th anniversary of its existence. To achieve the goal, the method of analysing existing and retrieved sources was used, including diploma theses available in university repositories, doctoral thesis (unofficial version obtained from the author) by Katarzyna Moskiewicz prepared at the Faculty of History of Adam Mickiewicz University, press materials, information obtained by Katarzyna Sadowska during conversations conducted at Primary School No. 83 in Poznań with Jerzy Hamerski and Elżbieta Drygas, as well as electronic sources related to the facility and studies and articles from periodical publications.

The current state of research on “Łejery” pedagogy is insufficient. So far, only one scientific work mentioned above has been published (doctoral dissertation), which describes Primary School No. 83 in Poznań as an alternative school and discusses it in a comparative context with other schools established during the political transformation in Poland, and only a few works have been written diploma students of pedagogical faculties of selected Polish universities.

## Keywords

“Łejery” pedagogy; Primary School No. 83 Emilia Waśniowska in Poznań; school children’s theatre; education through theatre and democracy

## Wprowadzenie

Celem opracowania jest syntetyczne ukazanie najważniejszych założeń pedagogiki „łejerskiej” u progu 50-lecia jej istnienia. Aby cel został osiągnięty, posłużono się

metodą analizy źródeł zastanych i wywołanych, wśród których wyszczególnić należy przede wszystkim: dostępne w repozytoriach uczelnianych prace dyplomowe, pracę doktorską Katarzyny Moskiewicz (wersja niepublikowana) przygotowaną na Wydziale Historii UAM, materiały prasowe, informacje pozyskane przez autorkę artykułu w trakcie rozmów przeprowadzanych na terenie Szkoły Podstawowej nr 83 w Poznaniu z Jerzym Hamerskim oraz Elżbietą Drygas, ponadto źródła elektroniczne powiązane z placówką oraz opracowania i artykuły z wydawnictw ciągłych. Zabiegiem celowym autorki jest zachowanie wielu cytatów w ich oryginalnym brzmieniu ze względu na ukazanie specyficznej kultury wypowiedzi środowisk związanych z pedagogiką „łejerską”.

Stan dotychczasowych badań nad tytułową pedagogiką jest zdecydowanie niewystarczający. Do tej pory ukazała się wyłącznie jedna praca naukowa, która opisuje Szkołę Podstawową nr 83 w Poznaniu jako szkołę alternatywną i omawia ją na tle porównawczym z innymi szkołami powstałymi w okresie transformacji ustrojowej z Polsce<sup>1</sup>. Powstały także nieliczne prace dyplomowe studentów kierunków pedagogicznych, w tym m.in. Dawida Szewczyka: *Alternatywne formy edukacji na przykładzie Szkoły Podstawowej nr 83 i Gimnazjum nr 15 „Łejery” w Poznaniu* (2006)<sup>2</sup>, praca dyplomowa Kaliny Szymańskiej: *Wykorzystanie elementów sztuki teatralnej w stymulowaniu rozwoju dzieci na starcie edukacyjnym* (2010)<sup>3</sup>, czy praca Kingi Wiciak pt: *Zajęcia teatralne jako jedna z metod edukacyjnych w klasach 1–3* (2014)<sup>4</sup>.

Pedagogika „łejerska”, która istnieje już niemalże 50 lat, jest tematem wartym podjęcia refleksji, bowiem jest zjawiskiem unikatowym w skali Polski, które zaowocowało powołaniem do życia w dniu 1 września 1990 roku Szkoły Podstawowej nr 83 im. Emilii Waśniowskiej w Poznaniu, która nadto od roku 2013 ma profesjonalny teatr (Scenę Wspólną placówki oraz poznańskiego Centrum Sztuki Dziecka). O szkole z teatrem w tle autorka opracowania pisała już na łamach cza-

---

<sup>1</sup> Praca ta – dysertacja doktorska napisana przez Katarzynę Moskiewicz na Wydziale Historii UAM – stanowi także podstawę źródłową niniejszego opracowania: K. Moskiewicz, *Szkoły alternatywne w Polsce po roku 1989. Kontynuacje i modernizacje XX-wiecznej tradycji edukacji alternatywnej*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Marii Kujawskiej (wersja niepublikowana, pozyskana od Autorki), Poznań 2011.

<sup>2</sup> D. Szewczyk, *Alternatywne formy edukacji na przykładzie Szkoły Podstawowej nr 83 i Gimnazjum nr 15 „Łejery” w Poznaniu*, praca dyplomowa napisana pod kierunkiem dr Ireny Bartusiak w Kolegium Karkonoskim w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 2006.

<sup>3</sup> K. Szymańska, *Wykorzystanie elementów sztuki teatralnej w stymulowaniu rozwoju dzieci na starcie edukacyjnym*, praca licencjacka napisana pod kierunkiem dr Kingi Kuszak na Wydziale Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2010.

<sup>4</sup> K. Wiciak, *Zajęcia teatralne jako jedna z metod edukacyjnych w klasach 1–3*, praca dyplomowa napisana w Poznańskiej Szkole Wyższej „Kadry dla Europy” w 2014 roku pod kierunkiem prof. dr hab. Barbary Nowak, Poznań 2014.

sopisma „Kultura i Edukacja” w 2024 roku (w numerze drugim), refleksja ta jednak ograniczona została wyłącznie do rozpoznania założeń „łejerskiej” edukacji teatralnej<sup>5</sup>.

O szkole i „łejerskiej” pedagogice kilka ważnych słów napisał także legendarny Zbigniew Czarnuch – założyciel lubuskich Makusynów<sup>6</sup> i mistrz Jerzego Hamerskiego – pomysłodawcy „Łejerów”. Z. Czarnuch zaznacza, że „Łejery”:

są znaczącą częścią elitarniej flotyli okrętów flagowych polskiej pedagogiki społecznej. Dlaczego? Bo pokażcie mi w naszym kraju drugie takie środowisko obejmujące wychowawców, dzieci, młodzież, rodziców i rzeszę bezinteresownych sojuszników, kontynuujące najpiękniejsze tradycje pozytywistycznie zorientowanego harcerstwa obywatelskiego, w którym tak harmonijnie łączy się indywidualny rozwój jednostki z interesem ogółu i które ma na swym koncie tyle wymiennych, nieprzeciętnych i spektakularnych dokonań<sup>7</sup>.

Harc mistrz uważa, że „Łejery”, wybierając „pedagogiczny szlak wychowania przez kulturę, stworzyły unikatowe w skali kraju, autentyczne, wciąż tętniące życiem środowisko”<sup>8</sup>, które „w swym długim trwaniu jako zespół artystyczny nie tylko wzbogaciło o nowe twórcze aspekty świat kultury dzieci i młodzieży kraju, ale także swe lokalne środowisko obdarowało budynkiem szkolnym wypełnionym nowymi pedagogicznymi ideami oraz autentycznym teatrem – ważnym centrum nie tylko kultury dzieci Poznania, ale także kraju”<sup>9</sup>.

## Pedagogika „łejerska” – główne założenia

W pedagogice Jerzego Hamerskiego i Elżbiety Drygas nie ma relacji władzy pomiędzy dorosłym a dzieckiem, nie buduje się dystansu społecznego poprzez stosowanie form powszechnych w zwyczajnych szkołach, bowiem już na pozio-

<sup>5</sup> Por. K. Sadowska, *Teatr „Łejery” – edukacja przez sztukę na przykładzie działalności Szkoły Podstawowej nr 83 im. Emilii Waśniowskiej w Poznaniu (wybrane problemy)*, „Kultura i Edukacja” 2024, 144(2).

<sup>6</sup> Więcej informacji na temat Z. Czarnucha oraz Makusynów dostępnych jest m in. w publikacjach: D. Barański, *Jak to jest mieć 90 lat? Zbigniew Czarnuch wie i opowiada [ZDJĘCIA]*, „Gazeta Wyborcza – Gorzów” 21.06.2020, <https://gorzow.wyborcza.pl/gorzow/7,36844,26052019,jak-to-jest-miec-90-lat-zbigniew-czarnuch-wie-i-opowiada-zdjecia.html> [dostęp: 12.03.2024]; Historia naszego hufca – najbliższa, a często nieznana, Hufiec Zielona Góra ZHP, <https://zielonagora.zhp.pl/historia-naszego-hufca-najblizsza-a-czesto-nieznana/> [dostęp: 19.03.2024]; J. Korcz-Dziadosz, *Makusyny*, <https://zielonagora.zhp.pl/wp-content/uploads/2020/06/Pe%C5%82na-m%C4%85drych-polska-ziemia-makusyny-autor-Jadwiga-Korcz.pdf> [dostęp: 22.09.2024].

<sup>7</sup> Z. Czarnuch, *Chuchać i dmuchać*, [w:] *U Łejerów*, Poznań 2016 (publikacja okolicznościowa z okazji 40-lecia „Łejerów”), strony nienumerowane.

<sup>8</sup> *Ibidem*.

<sup>9</sup> *Ibidem*.

mie komunikacji interpersonalnej brakuje „pań”, „panów”, a cała społeczność to „druhowie” i „druhny”. Zwracanie się przez dzieci i przez współpracujących ze sobą w opisywanej społeczności dorosłych w formie „druhu”, „druhno” jest koncepcją J. Hamerskiego, który tę formę językową zapożyczył z harcerstwa leżącego u podstaw jego koncepcji pedagogicznej. J. Hamerski, od wczesnych lat związany z harcerstwem, tworzył początkowo innowacyjne drużyny harcerskie o profilu artystycznym, a następnie z E. Drygas, tworzył dziecięce teatry gromadne i szkołę z teatrem jako środkiem edukacyjnym.

Druh Jerzy przez 50 lat edukował i wspierał w rozwoju kolejne pokolenia dzieci i młodzieży, a jego idee pedagogiczne nawiązywały do koncepcji nowego wychowania, w szczególności do Korczakowskiego prawa dziecka do szacunku oraz założeń edukacji przez sztukę. Dla E. Drygas i J. Hamerskiego wartością jest demokracja, stąd Szkoła Podstawowa nr 83 w Poznaniu zwana „Łejerami” ma demokratyczną „Małą Konstytucję Łejerską”, która wyznacza kierunki działań podejmowanych w placówce. Mając na uwadze godność dziecka, a także troskę o jego harmonijny rozwój, J. Hamerski podkreślał wielokrotnie:

Zupełnie bym przeorientował filozofię myślenia o szkole, bo my w „Łejerach” jesteśmy przeciwko wyścigowi szczurów. Byłoby też dobrze, gdyby każda szkoła miała swoje oblicze, szukała swojej tożsamości. I tutaj jest cała warstwa symboliczno-formalna. Chcielibyśmy, żeby każda klasa w polskich szkołach miała takie same warunki, ale też swoją odmienność. Zamienilibyśmy samorządy szkolne na republiki szkolne. Bo to jest praktyczna nauka demokracji, a czym skorupka za młodu nasiąknie...<sup>10</sup>

O szkole, którą udało się stworzyć Elżbiecie i Jerzemu, Filip Czekala pisze, że „na jednej ze ścian foyer są zdjęcia wszystkich uczniów – każdy przebrany w jakiś strój: są więc strażacy, policjanci czy pracza. Stała tam też zielona budka telefoniczna, pamiętająca czasy PRL. Kiedyś uczniowie mogli z niej zadzwonić do domu, dziś pełni rolę muzeum techniki”<sup>11</sup>. Dodatkowo jest to jedyna w Polsce szkoła z budynkiem teatru, który powstał przy niej w 2013 roku<sup>12</sup>.

W związku z tym, że „Łejerzy” wywodzą się z drużyn teatralnych i gromadnych teatrów dziecięcych, dla druha Jurka oraz druhny Elżbiety (współzałożycielki Szkoły Podstawowej nr 83 w Poznaniu) teatr jest „duszą” pedagogiki „łejerskiej”<sup>13</sup>.

<sup>10</sup> *Przepis na łejerskie harcerstwo, teatr i szkołę, czyli moja KSIĄŻKA KUCHARSKA / część 18*, 10.02.2021, <https://lejery.pl/2021/02/10/przepis-na-lejerskie-harcerstwo-teatr-i-szkole-czyli-moja-ksiazka-kucharska-czesc-18/> [dostęp: 10.08.2024].

<sup>11</sup> F. Czekala, *Historie warte Poznania. Od PeWuKi i Baltony do kapitana Wrony*, Poznań 2016, s. 329.

<sup>12</sup> *Ibidem*.

<sup>13</sup> *Rozmowy z Jerzym Hamerskim i Elżbietą Drygas prowadzone na terenie Szkoły Podstawowej nr 83 w Poznaniu przez K. Sadowską* (nieopublikowane), Poznań, rok szkolny 2023/2024.

Jak zaznaczają wspomniani pedagodzy: „Wszystkie sztuki spotykają się w teatrze, w końcu jak pisze Tove Jansson w »Lecie Muminków«, »teatr jest najważniejszą rzeczą na świecie, gdyż tam pokazuje się ludziom, jakimi mogliby być, jakimi pragnęliby być, choć nie mają na to odwagi, i jakimi są«”<sup>14</sup>.

Ze szkołą, a przede wszystkim z zespołem teatru gromadnego „Łejery”, współpracują i współpracowali najznamienitsi polscy artyści, m.in. Wanda Chotomska, Witold Dębicki, Maria Rybarczyk, Aleksander Machalica, Piotr Gąsowski – także z wychowania „Łejer”, Grzegorz Kasdepke, Joanna Kulmowa, Joanna Papużyńska, Mariusz Matuszewski, Marcin Przewoźniak, Grzegorz Tomczak, Teresa Niewiarowska, Hanna Banaszak, a także dzisiejsza patronka szkoły – zmarła w 2005 roku wspaniała poetka, wieloletnia przyjaciółka „Łejerów”, dyrektorka Szkoły Podstawowej nr 34 im. Wojska Polskiego w Poznaniu – Emilia Waśniowska. Wśród miłośników pedagogiki „łejerskiej” wyróżnić można także profesora Zbigniewa Pilarczyka oraz profesora Heliodora Muszyńskiego – obu dostojnych naukowców reprezentujących Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Pedagogika „łejerska” opiera się na następujących założeniach wyrażonych przez współuczestników procesu edukacji (trzy podmioty: dzieci, nauczyciele, rodzice), a zawartych, choć w nieco innym brzmieniu, w preambule „Małej Konstytucji Łejerskiej”:

1. Dzieci:

jako uczniowie pragną, by edukacja wspierała rozwój, by wydobywała i pielęgnowała dziecięce zasoby. Dzieci pragną edukacji na wysokim poziomie, który osiągany jest w życzliwej atmosferze, w sposób radosny i odpowiedzialny; pragną także, by szkoła przygotowała ich do życia w świecie dorosłych, ma być dla dzieci „drugim domem” – bezpiecznym oraz takim, aby pomiędzy uczniami i nauczycielami panowała przyjazna atmosfera – aby współuczestnicy przestrzeni szkolnej czuli się z sobą jak w przyjaznej grupie nieformalnej; potrzebują szkoły, w której nie brakuje czasu i miejsca na dobrą zabawę, szkoły otwartej na uczniowskie różnorodne poglądy i zainteresowania, szkoły, w której każdy dzień może być przygodą, a dziecko wraz z jego potrzebami i możliwościami usytuowane będzie w centrum;

2. „Łejerscy” nauczyciele:

pragną tworzyć szkołę bezpieczną, w której uczniowie nie boją się nauczycieli, a nauczyciele – uczniów. Ma być to szkoła, w której dominuje dialog oparty na wzajemnym zaufaniu i szacunku, w której rodzice będą czuli się partnerami nauczycieli w procesie towarzyszenia w rozwoju ich wspólnym, a nie „cudzym” dzieciom. Pedagodzy chcą szkoły mądrej, polegającej na

---

<sup>14</sup> E. Drygas, J. Hamerski, *Gdy dzwoneczek się odezwie. Śpiewnik wczesnoszkolny*, Leszno (b.d.), s. 59.

wzajemnym uczeniu się i poznawaniu „z potrzeby serca”, a nie z obowiązku; są przekonani, że szkoła powinna sprawiać, żeby dziecko wiedziało, umiało, rozumiało, doświadczało, odczuwało, by zdobywało kompetencje do pracy, którą zechce wykonywać w przyszłości z poczuciem sprawstwa i z radością. W szkole motywacją do nauki nie ma być rywalizacja, „kolekcjonowanie” ocen czy spełnianie czyichś oczekiwań. Nauczyciele pragną wyzwalać wewnętrzną motywację powierzonych ich opiece dzieci; uważają, że wychowanie powinno polegać na uwrażliwianiu na potrzeby drugiego człowieka, na sztukę i przyrodę, na wspieraniu procesu budowania tożsamości dzieci w taki sposób, by miały one poczucie własnej wartości, aby radziły sobie ze sobą i ze światem, aby pragnęły ustawicznie się rozwijać, by stawały się z każdym dniem coraz bardziej mądrymi, samodzielnymi i odważnymi ludźmi – ludźmi ceniącymi różnorodność i szanującymi wolność;

3. Rodzice „łejerscy”:

pomagają w tworzeniu przyjaznej dla ich dzieci szkoły. Starają się partycypować w budowaniu prestiżu nauczycieli poprzez okazywanie im wsparcia, szacunku, zaufania, tworzenie z nimi więzi interpersonalnych opartych na życzliwości; pragną, by szkoła była miejscem wszechstronnego rozwoju wszystkich osób z nią związanych – także ich samych; wspierają pracę nauczycieli tak, by szkoła była przestrzenią pozbawioną niekorzystnych emocji, takich jak strach, lęk. Rodzice dbają o to, by nikt nie był upokarzany, by nikt nie czuł się „inny” lub gorszy; wraz z nauczycielami i dziećmi pielęgnują szkolną demokrację umożliwiającą dzieciom wzmacnianie przekonania o własnej sprawczości; starają się współuczestniczyć w procesie konstruowania pięknych dziecięcych osobowości; chcą, aby dzieci nauczyły się cenić wiedzę i poznały sposoby jej zdobywania, by umiały i chciały się ustawicznie rozwijać.

Szkoła według założeń pedagogiki „łejerskiej” ma pomóc rodzicom w wychowaniu mądrych i dobrych ludzi – optymistycznych, śmiałych, tolerancyjnych i pełnych twórczej energii oraz dobrej woli, ludzi wolnych i świadomych obywateli<sup>15</sup>.

## Jerzy Hamerski i Elżbieta Drygas w tzw. duecie pedagogicznym<sup>16</sup>

Jerzy Hamerski za swoją działalność edukacyjno-kulturalną otrzymał wiele nagród, w tym także m.in. Nagrodę Prezydenta RP za twórczość dla dzieci i mło-

<sup>15</sup> Rozmowy z Jerzym Hamerskim i Elżbietą Drygas..., *op. cit.*

<sup>16</sup> Mianem duetu lub tandemu pedagogicznego określa się Jerzego Hamerskiego oraz Elżbietę Drygas w środowisku osób związanych z pedagogią „łejerską”.

dzieży „Sztuka Młodym”, wręczoną druhowi w grudniu w 2003 roku. Na stronie [prezydent.pl](http://prezydent.pl) czytamy o Jerzym następującą informację:

Postać „kultowa” w Poznaniu i nie tylko tam. Pedagog i artysta. Wielki pasjonat, który całe swoje życie zawodowe oddał sprawie edukacji przez sztukę. Założyciel i twórca teatru dziecięco-młodzieżowego i szkoły pod wspólną nazwą „Łejery”. Od kilku pokoleń zaraża dzieci miłością do teatru, pracuje z najmłodszymi w myśl idei, że sztuka czyni ludzi lepszymi i mądrzejszymi. Ma na koncie, zwieńczoną szeregiem znakomitych i popularnych programów, współpracę z Telewizją Polską, dzięki której takie hasła jak „Wyłącz telewizor, włącz się sam!”, czy „Śpiewanki rodzinne” – idea rodzinnego śpiewania, wyszły daleko poza samą szkołę<sup>17</sup>.

Należy także wyraźnie podkreślić, że czerwcu 2024 roku J. Hamerski zasilił grono Międzynarodowej Kapituły Orderu Uśmiechu.

Jerzy Hamerski jawi się jako wybitny, aktywny działacz społeczny i pedagog, który konsekwentnie dążył do zrealizowania wyjątkowej wizji edukacji zorientowanej na dziecko, poświęcając tej misji całe swoje życie. Pedagogowi, który zaznacza często, iż „przyszedł na świat w czepku”<sup>18</sup>, przyszło dorastać w bardzo trudnych czasach, gdyż urodził się 14 stycznia 1944 roku, a więc jeszcze w okresie kończącej się drugiej wojny światowej. Biografia druha Jurka obejmuje burzliwy okres zakończenia działań wojennych, dzieciństwo i dorastanie w czasach totalitaryzmu, represji, kryzysów gospodarczych kraju, zniewolenia i odcięcia od świata, który w tym czasie rozwijał niezahamowanie demokrację. J. Hamerski dzieciństwo przeżył w czasach, „gdy Sejm Ustawodawczy, wybrany w styczniu 1947 roku w sfałszowanych przez komunistów wyborach, przyjął 22 lipca 1952 roku konstytucję wprowadzającą nową nazwę państwa: Polska Rzeczpospolita Ludowa”<sup>19</sup>. Druh – podczas kształtowania się źródeł idei dla stworzenia unikatowej do dziś w Polsce koncepcji pedagogiki „łejerskiej” – doświadczał całej charakterystycznej dla Polski „ludowej”, istniejącej w latach 1944–1989, prorosyjskiej polityki. Przeżył więc dzieciństwo, młodość i dorosłość w Polsce, która nie była w żadnym wypadku Polską suwerenną.

Początki drogi J. Hamerskiego do utworzenia fundamentów pedagogiki „łejerskiej” związane są z jego pomysłem na „Teatr Dziecięcy”, o którym dorosły J. Hamerski mówi:

<sup>17</sup> Uroczystość wręczenia Nagrody Prezydenta RP za twórczość dla dzieci i młodzieży „Sztuka Młodym”, 2.12.2003, <https://www.prezydent.pl/archiwalne-aktualnosci/aktualnosci-rok-2003/uroczystosc-wreczenia-nagrody-prezydenta-rp-za-tworczosc-dla-dzieci-i-mlodziezy-sztuka-mlodym,30653,archive> [dostęp: 10.08.2024].

<sup>18</sup> *Rozmowy z Jerzym Hamerskim i Elżbietą Drygas...*, *op. cit.*

<sup>19</sup> A. Zawistowski, *Polska (?) Rzeczpospolita Ludowa*, „Spory historyków PRL”, <https://www.polska1918-89.pl/pdf/polska--rzeczpospolita-ludowa-,1933.pdf> [dostęp: 1.08.2024], s. 24.

Formuła mojego teatru gromadnego zrodziła się z doświadczeń dzieciństwa. Dzieciństwa pozornie ubożego, bo bez telewizora i komputera, ba – nawet roweru. Trzeba było te wynalazki czymś zastąpić, by można było przenosić się w inne obszary, inne krainy, aby uciec od świeżych jeszcze ran okrutnej wojny. Porzucony przez Niemców wrak samochodu, zardzewiałe obręcze rowerów, kije, deski, sznurki, szmaty itp. – oto rekwizyty, które dzięki dziecięcej wyobraźni stawały się inspiracją do najbardziej fantastycznych zabaw. Za chwilę ożywione przedmioty zaczęły uczestniczyć w wielkiej przygodzie. Popychana kijem fajerka czy obręcz koła roweru, uruchamiana specjalnie wygiętym drutem, stawała się wyścigowym motocyklem<sup>20</sup>.

Druh Jurek zaznacza, iż przez całe życie konstruował i doskonalił koncepcję pedagogiki „łejerskiej” poprzez ustawiczne poszukiwanie „nowych, własnych ścieżek, wyznaczających życie gromady, czyli innowacji”<sup>21</sup>. Dla druha ważne było od zawsze „łamanie stereotypów, zakorzenionych zarówno w nas, dorosłych (*homo sovieticus*), jak i w anachronicznych metodach nauczania i wychowania. W upodmiotowieniu dzieci i rodziców. W porywaniu nauczycieli, rodziców i dzieci do wspólnych, wielkich wyzwań: budowania własnej szkoły i teatru”<sup>22</sup>.

W jednej z wypowiedzi druh Jurek tłumaczy, w jaki sposób harcerstwo zainspirowało go do utworzenia ram pedagogiki łejerskiej:

Dla mnie harcerstwo było czymś, co umożliwiało robienie szalonych, niesztampowych rzeczy z ludźmi, którzy byli ze mną i chcieli tu być. Dzieci jaśniały, piękniały, uczyły się odwagi, uczyły się być dla siebie przyjaciółmi. Dlaczego harcerstwo? W dzieciństwie dlatego, że zaspokajało moje potrzeby przynależności do grupy rówieśniczej, przewodzenia gromadzie i dawało możliwość realizacji artystycznych talentów. Gdy zostałem nauczycielem, harcerska metoda okazała się świetnym środkiem wychowawczym, dostarczycielem interesujących i skutecznych form pracy z dziećmi.

Najbardziej jednak interesowały mnie, tkwiące w harcerskiej metodzie, formy związane z kulturą, sztuką i przyrodą. Zawsze mi się wydawało, że wszędzie tam, gdzie pojawia się harcerstwo, powinno stawać się prawie tak, jak gdyby w czasie szarego, smutnego dnia nagle zjawiała się orkiestra dęta. A dzieciaki za nią jak w dym<sup>23</sup>.

Elżbieta Drygas, współzałożycielka Szkoły Podstawowej nr 83 w Poznaniu im. Emilii Waśniowskiej znanej jako „Łejery”, „poświęciła całe swoje życie dzieciom i teatrowi”<sup>24</sup>.

---

<sup>20</sup> Rozmowy z Jerzym Hamerskim i Elżbietą Drygas..., *op. cit.* Część wypowiedzi J. Hamerskiego jest zbieżna z jego opisami zamieszczanymi przez Autora na stronach internetowych związanych z pedagogiką „łejerską”.

<sup>21</sup> *Ibidem.*

<sup>22</sup> *Ibidem.*

<sup>23</sup> *Ibidem.*

<sup>24</sup> P. Nowicka, *Elżbieta Drygas, założycielka szkoły Łejery. Wszystko dla dzieci i teatru* [SYLWETKA], „Gazeta Wyborcza – Poznań” 29.09.2015, <https://poznan.wyborcza.pl/poznan/7,36001,18914551,elzbieta-drygas-zalozycielka-szkoly-lejery-wszystko-dla-dzieci.html> [dostęp: 9.05.2024].

Druhna jest absolwentką Akademii Rolniczej, ukończyła także studium pedagogiczne, posiada kwalifikacje instruktora teatralnego<sup>25</sup>. Warto także nieco żartobliwie nadmienić, iż Elżbieta „tak naprawdę ma sześć lat, ale zły czarodziej zrobił z niej dorosłą i było jej nudno – tak opisywała ją jedna z podopiecznych”<sup>26</sup>.

Droga do teatru druhny Eli rozpoczęła się od „teatru na klatce schodowej”<sup>27</sup>. Gdy Elżbieta miała osiem lat, to – jak stwierdza – „mimo braku zdolności przywódczych magia teatru, z którym zetknęłam się na koloniach letnich, była tak silna, że po powrocie musiałam założyć teatr. Mieszkaliśmy z rodzicami i siostrą w bloku, którego jedyne wyjście, właśnie nasze, wychodziło na ulicę”<sup>28</sup>. Dalej opisuje: „Mieszkańców dziesięciu mieszkań łączyły silne więzi sąsiedzkie. Kwadratowe, dość spore klatki schodowe idealnie nadawały się na scenę. Kulisami były drzwi trzech mieszkań, a widownia po okazaniu biletów zasiadała na poduszkach, na schodach”<sup>29</sup>. Jak wspomina druhna, jej „błyskotliwą karierę »dyrektora teatru« przerwała przeprowadzka”<sup>30</sup>. Elżbieta przyznaje, iż mimo to kilkakrotnie jeszcze organizowała „teatr domowy”, ale „już na mniejszą skalę”, natomiast podczas nauki szkolnej była „dyżurną deklamatorką na akademiach i konkursach recytatorskich”<sup>31</sup>.

Marzeniem dziecięcym Elżbiety była kariera aktorska. Druhna pisze jednak, iż „w ogólniaku nie znalazła możliwości rozwijania tych zainteresowań”, a jej rodzina była bardzo niechętna tym teatralnym planom<sup>32</sup>. W konsekwencji ona sama zaczęła traktować swoje marzenia o karierze scenicznej jak dziecięce mrzonki i zdecydowała się na podjęcie praktycznych studiów na wspomnianej już Akademii Rolniczej<sup>33</sup>.

Elżbieta Drygas twierdzi, iż od dzieciństwa pamięta, że najszcześniejsze okresy jej życia to „były wyjazdy na wieś i do lasu. Każdy powrót do miasta to było dla mnie ciężkie przeżycie”<sup>34</sup>. Wskazuje też na dwie pasje: „nauczanie i teatr”<sup>35</sup>. Poza

<sup>25</sup> D. Szewczyk, *Aletrantyczne formy edukacji na przykładzie Szkoły Podstawowej nr 83 i Gimnazjum nr 15 „Łejery...”, op. cit.*, s. 155.

<sup>26</sup> *Ibidem*.

<sup>27</sup> *Eli droga do teatru*, <https://web.archive.org/web/20161127142409/http://lejery.art.pl/index.php?section=2&chapter=1> [dostęp: 2.02.2024].

<sup>28</sup> *Ibidem*.

<sup>29</sup> *Ibidem*.

<sup>30</sup> *Ibidem*.

<sup>31</sup> *Ibidem*.

<sup>32</sup> *Ibidem*.

<sup>33</sup> *Ibidem*.

<sup>34</sup> *Byłam jak wesole miasteczko*, wywiad – Wojciech Biedak rozmawia z Elżbietą Drygas, maj 2021, <https://lejery.pl/2021/05/14/bylam-jak-wesole-miasteczko/> [dostęp: 20.06.2024].

<sup>35</sup> *Podzielić się pasją*, 27.06.2018, <https://kultura.poznan.pl/mim/kultura/news/rozmowy,c,7/podzielic-sie-pasja,120242.html> [dostęp: 9.06.2024].

tym jest autorką kilku publikacji, w tym m.in. podręcznika dla nauczycieli, „w którym wykorzystuje się w różnych przedmiotach gry i zabawy teatralne”<sup>36</sup>.

W 2017 roku opisywany tandem pedagogiczny został wyróżniony Nagrodą im. Ireny Sendlerowej „Za naprawianie świata”, przyznawaną od 2006 roku nauczycielom i nauczycielkom, dla których praca jest pasją<sup>37</sup>. E. Drygas i J. Hamerski nagrodę tę odbierali jako „pedagodzy, którzy wspólnie stworzyli autorską Szkołę Podstawową »Łejery« w Poznaniu”<sup>38</sup>. Za wartościowe dla poprawy jakości świata uznano m.in. zajęcia teatralne w powołanej przez nich do życia szkole, dostrzeżono, iż są one dla dzieci „sposobem na poznawanie siebie, drugiego człowieka i otaczającego świata”<sup>39</sup>, w stałym bowiem „kanonie łejerskiej klasyki znajdują się spektakle »Romeo i Żulia« (o konfrontacji zantagonizowanych grup społecznych), »Opera o Kolumbie« (o odkrywaniu wielokulturowości) czy »Pali się« (o pomocy i zrozumieniu)”<sup>40</sup>.

Elżbieta Drygas wyznaje wprawdzie, iż na emeryturę przeszła ponad 20 lat temu, jednak nadal działa i naprawia świat<sup>41</sup>. Ma w swoim dorobku niezwykle wolontariacką pracę z dziećmi w Tanzanii oraz związana jest ze szkołą na Madagaskarze. Jak zaznacza, podjęła się wolontariatu, w ramach którego jedną z głównych form pomocy jest tzw. adopcja na odległość<sup>42</sup>.

Jak wspomina J. Hamerski:

Z Elą Drygas spotkaliśmy się pierwszy raz w Teatrze Animacji, na wojewódzkim przeglądzie sceny szkolnej w 1985 roku. Towarzyszyła jej 10-letnia córka, Małgosia. Ela wtedy wygrała ze swoim zespołem „Układ” scenę młodzieżową, a ja z „Łejerami” scenę dziecięcą. Ela, by przerwać demoralizację swojego dziecka w teatrze młodzieżowym, poprosiła o przyjęcie Małgosi do Łejerów<sup>43</sup>.

<sup>36</sup> W tym miejscu warto wyszczególnić publikacje E. Drygas oraz J. Hamerskiego. Są to m.in.: E. Drygas, *Gotowe scenariusze lekcji aktywizujących, czyli jak odkleić dziecko do krzeselka i przywrócić mu wyobraźnię*, Poznań, 2014; *eadem*, *Mysli z Madagaskaru*, [w:] *U Łejerów*, Poznań 2016 (publikacja okolicznościowa z okazji 40-lecia „Łejerów”), strony nienumerowane; *eadem*, 2015. *Przygoda na Madagaskarze*, Poznań 2024; J. Hamerski, E. Drygas, *Emilkowy piosennik*, Poznań 2008; J. Hamerski, *Gotowe scenariusze imprez szkolnych, czyli jak przygotować imprezę w szkole, aby nie była nudną „kuczią”*, Poznań, 2011; *idem*, *Historia Łejerów do śpiewania*, Poznań 2011; *idem*, *Przyjdzie wiosna*, [w:] *U Łejerów*, Poznań 2016 (publikacja okolicznościowa z okazji 40-lecia „Łejerów”), strony nienumerowane.

<sup>37</sup> Nagroda im. Ireny Sendlerowej – „Za naprawianie świata”, <https://uczotwartosci.ceo.org.pl/nagroda-im-ireny-sendlerowej/> [dostęp: 29.06.2024].

<sup>38</sup> *Ibidem*.

<sup>39</sup> *Ibidem*.

<sup>40</sup> *Ibidem*.

<sup>41</sup> *Byłam jak wesołe miasteczko...*, *op. cit.*

<sup>42</sup> *Łejery na Madagaskarze*, 2.03.2021, <https://lejery.pl/2021/03/02/65-przygoda-na-madagaskarze-rozdzial-5/> [dostęp: 1.07.2024].

<sup>43</sup> *Przepis na łejerskie harcerstwo, teatr i szkołę, czyli moja KSIĄŻKA KUCHARSKA / część 5*, 5.10.2020, <https://lejery.pl/2020/10/05/przepis-na-lejerskie-harcerstwo-teatr-i-szkole-czyli-moja-ksiazka-kucharska-czesc-5/> [dostęp: 2.02.2024].

Jak się okazało, już kilka miesięcy później do „Łejerów” „za córką przywędrowała matka i tak powstał tandem teatralny Drygas & Hamerski, łączący dwa teatry pn. »Układ z Łejerami«. To był ważny moment w historii Łejerów, bo Ela wniosła w posagu doświadczenie w pracy z teatrem młodzieżowym, czyli możliwość pozostania w zespole wyrastających z dzieciństwa Łejerów”<sup>44</sup>. Od tego czasu Elżbieta wraz z Jerzym są nierozłączni. Jak zaznacza druh, ów »Układ z Łejerami”

wzbogacił nas o bardzo ważne doświadczenie: przekonaliśmy się w czasie tej współpracy, że bardzo się uzupełniamy, że posiadamy różne umiejętności i kompetencje. Czego brakowało mi – miała Ela i odwrotnie. Ela z umysłem bardziej ścisłym, edukatorka, kocha dydaktykę, a szczególnie nowe wyzwania, innowacje edukacyjne. Posiada też niezwykłą umiejętność koncentracji na pojedynczym dziecku, po mistrzowsku rozwiązuje najtrudniejsze problemy wychowawcze. Pozbawiona cech przywódczych nie aspirowała do ról kierowniczych, ale była ceniącą wielce swoją niezależność i wolność – »roztargnioną hippiską”<sup>45</sup>.

Jerzy Hamerski mówi o sobie: »przywódca-organizator, animator »tłumu, dużej liczby dzieci«, a więc specjalista od zespołowego działania, mało cierpliwy w »dydaktycznej powtarzalności«, bardziej improwizator i kreator nowych sytuacji. Przywiązany do formuły »teatru gromadnego«, którą podpatrzył kiedyś w maksińskich »Cudakach« i twórczo rozwinął”<sup>46</sup>. Uważa, iż współpraca z E. Drygas nie była dla obojga łatwa, bowiem »Wiadomo, tandem posiada tylko jedną kierownicę!”<sup>47</sup>.

## Początki Szkoły Podstawowej nr 83 im. Emilii Waśniowskiej w Poznaniu

Spotkanie współzałożycieli szkoły F. Czekąła opisuje w następujący sposób:

W 1985 roku do zespołu dołączyła Elżbieta Drygas. Hamerskiego poznała, gdy do Łejerów zapisała swoją dziewięcioletnią córkę. Po trzech latach przenieśli się z ul. Przybyszewskiego, siedziby klubu Rondo Spółdzielni Mieszkaniowej »Grunwald”, do Młodzieżowego Domu Kultury nr 2 przy ul. Za Cytadłą, gdzie pani Elżbieta pracowała. Przeprowadzce towarzyszył uroczysty i efektowny przejazd traktora, który ciągnął barakowóz z napisem: »Łejery, ludzie, cuda w tej budzie!”<sup>48</sup>.

<sup>44</sup> *Ibidem*.

<sup>45</sup> *Ibidem*.

<sup>46</sup> *Ibidem*.

<sup>47</sup> *Ibidem*.

<sup>48</sup> F. Czekąła, *Historie warte Poznania...*, op. cit., s. 319.

W 1988 roku J. Hamerski wraz z E. Drygas „wprowadzili” się do Młodzieżowego Domu Kultury na Cytadeli. Teatr „Łejery”, działający wówczas już od 13 lat z dużym powodzeniem zarówno wychowawczym jak i artystycznym, stanowił „zgraną paczkę przyjaciół”<sup>49</sup>, miał za sobą bogatą tradycję i znaczący dorobek artystyczny znany zarówno w Polsce, jak i w niektórych krajach znajdujących się wówczas za tzw. żelazną kurtyną (np. „Łejery” w 1983 roku reprezentowały polskie dzieci na słynnym światowym obozie w Arteku na radzieckim Krymie). Zespół artystyczny działał w owym czasie „w formule zajęć pozalekcyjnych, a więc przynależność do niego miała charakter dobrowolny. Skupiał dzieci, a później młodzież z całego miasta”<sup>50</sup>.

W związku z obserwacją dziecięcych doświadczeń E. Drygas zaproponowała, żeby podjąć próbę stworzenia szkoły, w której dzieci i młodzież czułyby się dobrze i mogły się realizować w zgodzie ze sobą. Druhna Ela wspomina:

Zakładanie szkoły to było wdrażanie po kolei wielu etapów. Wtedy (w roku 1989) wchodziły nowe przepisy o szkołach społecznych. Powstawała masa takich szkół, a myśmy biegali po nich i je oglądali, i sprawdzaliśmy, co tam się dzieje. Większość z tych szkół już nie istnieje, działały tylko po dwa, trzy lata i musiały się rozwiązywać. W naszym przypadku dobre było to, że my na początku nie musieliśmy wybudować żadnej szkoły – po prostu byliśmy w Domu Kultury, który przedpołudniem był pusty. W związku z tym najpierw proponowaliśmy tzw. teatralną zerówkę, na której działalność wykorzystamy jedną salę Domu Kultury. Zresztą na taką zerówkę było łatwiej uzyskać zgodę. Dokładnie było tak, że pani w urzędzie w związku ze zmianami politycznymi wiedziała, iż zmieni się również obsada Kuratorium. Więc kiedy do niej przyszedłam w sprawie uzyskania zgody na otwarcie teatralnej zerówki, powiedziała: „jak pani się chce, to ja to pani podpiszę, bo ja i tak już tutaj nie pracuję”<sup>51</sup>.

Proces przygotowania nowej szkoły trwał mniej więcej rok. W tym okresie „przyszli założyciele odwiedzali różne poznańskie »zerówki«, gdzie prowadzili z dziećmi zajęcia, jednocześnie wypróbować swoje wychowawcze i dydaktyczne pomysły. Odwiedzali również rozmaite szkoły społeczne i prywatne, których w tamtym czasie powstawała spora ilość. Zapoznawali się z różnymi trendami, oboje wnikliwie studiowali między innymi »Szkołę bez lęku« autorstwa Thomasa Gordona”<sup>52</sup>.

Druhna Ela wspomina, że pod koniec lat 80. i na początku lat 90. XX wieku o „Łejerach” było głośno:

<sup>49</sup> Rozmowy z Jerzym Hamerskim i Elżbietą Drygas..., *op. cit.*

<sup>50</sup> *Ibidem.*

<sup>51</sup> *Ibidem.*

<sup>52</sup> K. Moskiewicz, *Szkoły alternatywne w Polsce po roku 1989...*, *op. cit.*, s. 119.

Co miesiąc nagrywaliśmy „Śpiewanki rodzinne”, które były puszczane na antenie ogólnopolskiej. To wbrew pozorom nie był dobry okres, mieliśmy dużo problemów wychowawczych związanych z występami w telewizji. Musieliśmy czuwać, aby nam się dzieciaki nie zdemoralizowały. Ujawniały się ambicje dzieci i rodziców. Telewizja trochę nam rujnowała te założenia pedagogiczne, które mieliśmy. Ale dzięki tym występom uruchamialiśmy maszynę. To prasa o nas pisała, a to rodzice naciskali na władze miasta. A jednocześnie były już rozpatrywane różne koncepcje dotyczące naszej szkoły. Na przykład była taka koncepcja, że zostaniemy tylko jako nauczanie początkowe w tym domu kultury i będzie zgoda tylko na filię<sup>53</sup>.

Ostatecznie wyjątkowa inicjatywa pedagogiczna pod późniejszą nazwą „»Szkola Łejery« powstała w roku szkolnym 1990/1991 jako »teatralna zerówka« przy Miejskim Domu Kultury nr 2 w Poznaniu”<sup>54</sup>. Po pierwszym roku eksperymentu zarówno dzieci, jak i rodzice pierwszych szkolnych „Łejerskich” „wyrazili chęć kontynuacji nauki i wychowania proponowanej przez E. Drygas i J. Hamerskiego”<sup>55</sup> i w roku szkolnym 1991/1992 „została powołana Szkoła Podstawowa »U Łejerów« o charakterze rozwojowym”<sup>56</sup>.

Warto nadmienić, że początki funkcjonowania placówki nie były spokojnym okresem w jej dziejach, gdyż po dwóch latach funkcjonowania inicjatywy „okazało się, iż jej działalność pozostaje w kolizji z prawem. W tej sytuacji decyzją Kuratorium szkoła »U Łejerów« przestała istnieć, a dotychczasowe klasy przyłączono do Szkoły Podstawowej nr 38 jako ciąg klas autorskich, nadal z siedzibą w Miejskim Domu Kultury nr 2 w Poznaniu”<sup>57</sup>. Co ważne dla historii kształtowania się i przetrwania szkoły „przypadek »Łejerów« nie był odosobniony, w tamtym czasie likwidowano wiele szkół, którym wcześniej w roku 1989 przyznano statut bardziej alternatywnych”<sup>58</sup>.

Jerzy Hamerski wraz z Elżbietą Drygas pomimo pewnych przeszkód systemowych rozwijali swoją działalność na taką skalę, iż w MDK zaczęło brakować dla nich miejsca. Rozpoczęli wówczas poszukiwania potencjalnych miejsc i budynków, które mogłyby spełnić funkcję szkoły podstawowej. F. Czekala przekonuje, iż założyciele szkoły sprawdzali różne obiekty, w tym m.in. „barak Towarzystwa Przyjaciół Dzieci na ul. Drzymały, piękny stary dom koło ogródka jordanowskiego na Solnej, który teraz zajmuje Uniwersytet Artystyczny, dawne koszary Wermach-

<sup>53</sup> *Ibidem.*

<sup>54</sup> *Ibidem.*

<sup>55</sup> *Ibidem.*

<sup>56</sup> *Ibidem.*

<sup>57</sup> *Ibidem.*

<sup>58</sup> *Ibidem.*

tu z pruskiego muru z tyłu szkoły muzycznej na ul. Solnej czy niedokończony w socjalizmie dom kultury na os. Zwycięstwa”<sup>59</sup>.

Jednakże „któregoś dnia jedna z mam opowiedziała o budynku, który widziała w Lesznie. Była to szkoła kontenerowa, którą rozebrano i w częściach przywieziono z Holandii. Pojechaliśmy zobaczyć, jak wygląda. Dziś muszę przyznać – to był okropny barak. Ale dla nas wtedy był jak pałac. Zamarzyliśmy o podobnym dla siebie – wspomina Hamerski”<sup>60</sup>.

Jerzy Hamerski opowiada, że wszystko odbyło się dość szybko, gdyż w Hadze był w okresie Wielkanocy, a już w maju otrzymał wiadomość, że do Polski przyjadą Holendrzy. Wśród delegacji z Holandii był m.in. Peter De Corte z fundacji, która pomagała Polakom podczas stanu wojennego<sup>61</sup>. Jak pisze o tych wydarzeniach K. Moskiewicz:

po ustaleniu, iż możliwe jest sprowadzenie szkoły z Holandii, Jerzy Hamerski pojechał tam. Odwiedził polską ambasadę w Hadze, a następnie zamieścił ogłoszenie w prasie holenderskiej o poszukiwaniu przez szkołę z Poznania budynku szkolnego. Odpowiedź z Holandii nadeszła dość szybko, okazało się, iż jest taki budynek w miejscowości Wenlo, który należy rozebrać i przewieźć do 1 listopada 1994 roku do Polski<sup>62</sup>.

Sfinansowanie rozbiórki i przewozu okazało się jednak przewyższać kwotą możliwości „Łejerów”. Elementy szkoły z Wenlo były tak wysokie, że nie dało się ich przewieźć tirami<sup>63</sup>.

Jak czytamy: „koszty transportu okazały się powalające – wszystko przez zbyt wysokie elementy konstrukcji. Funduszy szukano u prywatnych sponsorów, zorganizowano zbiórkę publiczną i uliczną, podczas której dzieci występowały pod hasłem »Szkoła bez szkoły«. Pomocy w organizacji przewozu budynku szukano także w wojsku, a nawet u samego prezydenta Lecha Wałęsy. Bezskutecznie...”<sup>64</sup>.

Jerzy Hamerski wraz z gronem dzieci i rodziców, aby ziścić marzenie o pozyskaniu budynku szkoły, zorganizował m.in. „lekcję pod chmurką” na Placu Wolności w Poznaniu. Dzieci tańczyły i wyśpiewywały piosenki, m.in. „Chodzimy do budy”, rockową pastorałkę, a druh nawoływał z akordeonem w ręce o pomoc. Uruchomiono barakowóz z napisem: „Łejerzy, ludzie, cuda w tej budzie!”, „który wcześniej

<sup>59</sup> F. Czekąła, *Historie warte Poznania...*, op. cit., s. 319–320.

<sup>60</sup> *Przepis na lejerskie harcerstwo, teatr i szkołę, czyli moja KSIĄŻKA KUCHARSKA / część 12*, 23.11.2020, <https://lejery.pl/2020/11/23/przepis-na-lejerskie-harcerstwo-teatr-i-szkole-czyli-moja-ksiazka-kucharska-czesc-12/> [dostęp: 2.01.2024].

<sup>61</sup> F. Czekąła, *Historie warte Poznania...*, op. cit., s. 321.

<sup>62</sup> K. Moskiewicz, *Szkoły alternatywne w Polsce po roku 1989...*, op. cit., s. 121–122.

<sup>63</sup> F. Czekąła, *Historie warte Poznania...*, op. cit., s. 321.

<sup>64</sup> *Ibidem*.

jeździł z grupą teatralną po Polsce”<sup>65</sup>. Inicjatyw w celu pozyskania środków finansowych było więcej, a wręcz „wszelkimi sposobami zarówno nauczyciele, jak i rodzice pociech starali się uzyskać potrzebną sumę pieniędzy”<sup>66</sup>. „Łejery” znane były już w tym okresie dość mocno ze środków masowego przekazu. Gromada Jerzego Hamerskiego z transparentem o treści: „Szkoła na kółkach, Łejery i spółka”, pojawiała się w Polsce w różnych miejscach podczas podróży barakowozem ciągniętym przez traktor, „by w ten sposób zbierać pieniądze na budowę szkoły”<sup>67</sup>. Jak pisze F. Czekala, podczas „Śpiewanek Rodzinnych” na antenie Telewizji Polskiej druh Jerzy mówił:

Jesteśmy szkołą bez szkoły. Mamy budynek, który od przyszłego roku już nie może być naszym budynkiem, bo nie ma w nim miejsca. Robimy wszystko, by nasza szkółka nie upadła. Sami jednak nie damy rady. Jak nam pomożecie, to będziemy Was ciągle do siebie zapraszać. A jak do nas przyjedziecie, to obiecuję, że nigdy nie będziecie się nudzić<sup>68</sup>.

Ostatecznie w dniu 31 grudnia 1994 roku, gdy J. Hamerski przebywał w Nowym Sączu i gdzie po tygodniach „walki o szkołę” chciał odpocząć w Tatrach i przywitać tam kolejny rok, otrzymał telefon od „łejerskiej” mamy, która nalegała na jego powrót, bowiem w Mierlo pod Eindhoven pojawiła się oferta pozyskania lokalu szkoły<sup>69</sup>. Szkoła ta „była nie kontenerowa, tylko segmentowa, można w niej było złożyć każdą ścianę. To oznaczało łatwiejszy i tańszy transport. Tym razem do Holandii wyjechała delegacja, w której znalazła się przedstawicielka prezydenta Poznania. Wcześniej w magistracie powtarzano, że Łejery chcą przywieźć »jakieś g(...)o z Holandii«. Gdy ta urzędniczka zobaczyła szkołę w Mierlo, powiedziała tylko: »Nie ma o czym dyskutować! Bierzemy ją!«”<sup>70</sup>. Pod koniec lutego 1995 roku do Holandii wyjechała „delegacja, w sumie 11 osób: założyciele szkoły, nauczyciele, rodzice i czterej robotnicy”<sup>71</sup>.

Zespół przystąpił do pracy:

Najpierw musieliśmy pociąć dach – jedyny element, którego nie dało się przewieźć. Resztę elementów: betonowe podstawy podłogi, stalowe konstrukcje i paździerzowe, niezwykle wytrzymałe ściany demontowaliśmy i ładowaliśmy na kolejne ciężarówki, które miały je przewieźć do Polski – wspomina Hamerski<sup>72</sup>.

<sup>65</sup> *Ibidem*.

<sup>66</sup> D. Koral, *To jedyna taka szkoła w naszym kraju. Dotarła do Poznania w 13 tirach*. Onet, 29.03.2016, <https://wiadomosci.onet.pl/kraj/to-jedyna-taka-szkola-w-naszym-kraju-dotarla-do-poznania-w-13-tirach/d4p840> [dostęp: 25.09.2024].

<sup>67</sup> *Ibidem*.

<sup>68</sup> F. Czekala, *Historie warte Poznania...*, *op. cit.*, s. 321.

<sup>69</sup> *Rozmowy z Jerzym Hamerskim i Elżbietą Drygas...*, *op. cit.*

<sup>70</sup> *Przepis na łejerskie harcerstwo, teatr i szkołę, czyli moja KSIĄŻKA KUCHARSKA / część 12*, *op. cit.*

<sup>71</sup> *Ibidem*.

<sup>72</sup> *Ibidem*.

Po 11 dniach po starym budynku szkoły nie było już śladu, a polska delegacja swoją pracowitością rozkochała w sobie Holendrów.

– Wcześniej w ich oczach Polak to był pijak i nierób. My obaliliśmy ten mit. Nasze zaangażowanie i humor, z jakim pracowaliśmy, tak im zaimponowały, że sami opłacili nam transport – wspomina Hamerski.

No i na koniec wyprawiono przyjęcie dla Holendrów. Budynek ściągano do Polski jako filię Szkoły Podstawowej nr 38. Za koordynację akcji odpowiadało powołane w tym celu Stowarzyszenie Patronackie Szkoły Podstawowej „U Łejerów”. O akcji przewożenia szkoły do Polski informowały nawet holenderskie telewizje i gazety<sup>73</sup>.

Ostatecznie wszystko przebiegało zgodnie z planem i wkrótce „kawalkada tirów ze szkołą z Mierlo pod Eindhoven dotarła przez Holandię i Niemcy do przejścia granicznego w Świecku”<sup>74</sup>. Na przejściu granicznym okazało się jednak, że potrzebny jest dokument o przyjęciu szkoły od kuratora oświaty. Pani kurator „była nieprzychylna do całej akcji. »Łejery« zdecydowały wtedy, że celnikowi przedstawia pismo od... kierownika filii Szkoły Podstawowej nr 38. Taki dokument, opatrzony przeróżnymi pieczętkami, dostarczono na granicę. Celnik spojrział na niego i przepuścił transport przez granicę, choć ten papier tak naprawdę nie dawał mu takiego prawa”<sup>75</sup>.

Decyzją Zarządu Miasta Poznania „Łejerom” przyznano dotację „w kwocie 150 000 zł z przeznaczeniem na postawienie szkoły”<sup>76</sup> oraz teren przy ulicy R. Brandstaettera 1 w Poznaniu<sup>77</sup>. Zanim szkołę zaczęto stawiać, minęły miesiące. Ostatecznie jednak w dniu 25 lipca 1995 roku „zębate maszyny wbijały się w asfaltowe podłoże jak w ciasto, wyrывая z niego różne żelastwa – dowody krwawej historii naszego miasta (...) Wolniutko marzenia, ułańska fantazja, upór i ciężka praca zaczęły się materializować”<sup>78</sup>.

Warto także zaznaczyć, iż poza akcją zbierania funduszy na szkołę trzeba było w owym czasie zebrać także pieniądze na wyposażenie placówki, lecz „gdy szkoła już stała, niespodziewanie do Poznania przyjechały kolejne dwa tiry z Holandii. W środku było wszystko, co chyba było możliwe: ławki, tablice, wieszaki, jakieś zabawki, liczydła, wielki biały stół fornirowy”<sup>79</sup>.

<sup>73</sup> D. Korał, *To jedyna taka szkoła w naszym kraju...*, op. cit.

<sup>74</sup> *Ibidem*.

<sup>75</sup> *Ibidem*.

<sup>76</sup> K. Moskiewicz, *Szkoły alternatywne w Polsce po roku 1989...*, op. cit., s. 122.

<sup>77</sup> *Ibidem*.

<sup>78</sup> F. Czekąła, *Historie warte Poznania...*, op. cit., s. 325.

<sup>79</sup> F. Czekąła, *Ta szkoła ma „filię” na Madagaskarze, choć prawo nie przewiduje nawet jej istnienia*, <https://archiwum.tvn24.pl/magazyn-tvn24/30/tvn24.pl/magazyn-tvn24/ta-szkola-ma-filie-na-madagaskarze-choc-prawo-nie-przewiduje-nawet-jej-istnienia,30,683.html> [dostęp: 25.09.2024].

Na uroczystość inauguracji „łejerskiej” „holenderki” w dniu 22 marca 1995 roku

zaproszono mnóstwo gości, w tym urzędników: prezydenta Poznania Wojciecha Szczęsnego Kaczmarka, nazywanego ojcem chrzestnym szkoły, jego prawą rękę do spraw oświaty Katarzynę Kretkowską oraz przedstawicieli kuratorium, którym miał kaktus na ręce wyrosnąć, jeśli szkoła powstanie. Specjalnie dla nich przy wejściu do budynku powieszono kaktus „dla tych, którym miał wyrosnąć”. Nie zabrakło też gości z Holandii – wraz z władzami szkoły pojawiła się 60-osobowa grupa dzieci. (...) Dyrektor szkoły z Mierlo, Jelke Sanders, mówił łamaną polszczyzną: „Szkoła jest taka ładna, że chcielibyśmy mieć ją z powrotem”<sup>80</sup>.

## Kultura szkoły „łejerskiej”

Szkoła Podstawowa im. Emilii Waśniowskiej „Łejery” z pegazem – skrzydlatym, sympatycznym konikiem w jej godle, którego zaprojektował na prośbę Jerzego Hamerskiego prof. Zbigniew Pilarczyk – jest szkołą niestandardową pod każdym względem. Podstawowym założeniem placówki „jest wychowanie oparte na obcowaniu ze sztuką, zabawa w teatr, jako sposób na poznawanie siebie, drugiego człowieka i otaczającego świata. Autorski program poszerza zakres zajęć obowiązkowych o zajęcia teatralne”<sup>81</sup>.

Dla określenia kultury szkoły warto przywołać jedną z wypowiedzi J. Hamerskiego: „Gdy zostałem nauczycielem, harcerska metoda okazała się świetnym środkiem wychowawczym, dostarczycielem interesujących form pracy z dziećmi. Najbardziej jednak interesowały mnie formy związane z kulturą, sztuką i przyrodą”<sup>82</sup>. Warto podkreślić, iż metoda ta została przez druha zaadaptowana w taki sposób, by przyciągać dzieci „radosnym działaniem, obrzędowością, specyficznymi symbolami mającymi magiczny, teatralny klimat”<sup>83</sup>.

„Magiczny”, jak na warunki polskich szkół, klimat ma już sama przestrzeń fizyczna szkoły. Wnętrze placówki w istotny sposób odbiega od przyjętych standardów. Uczniowie spędzają przerwy na kanapach i fotelach rozstawionych w niewielkim foyer, w otoczeniu zabytkowego fortepianu, stylowej toaletki i radośnie skrzeczących papug. Nieustającym zainteresowaniem cieszą się krzywe lustra i historyczna już budka telefoniczna mająca status Muzeum Techniki<sup>84</sup>. Owe krzywe zwierciadła są pomysłem druha Jerzego, który niegdyś ustalił ze swoim ojcem,

<sup>80</sup> D. Koral, *To jedyna taka szkoła w naszym kraju...*, op. cit.

<sup>81</sup> Szkoła Łejery – REPUBLIKA ŁEJERSKA, lejery.pl [dostęp: 12.05.2024].

<sup>82</sup> J. Hamerski, *Dziecięcy teatr gromadny*, [w:] M. Karasińska, G. Leszczyński (red.), *Dziecko i teatr w przestrzeni kultury*, t. 2: *Świat w teatrze*, Poznań 2007, s. 117.

<sup>83</sup> *Ibidem*.

<sup>84</sup> Szkoła Łejery – REPUBLIKA ŁEJERSKA, lejery.pl [dostęp: 12.05.2024].

Bronisławem, że jeśli będzie kiedyś tworzył szkołę, będzie ona wyposażona właśnie w takie zwierciadła<sup>85</sup>.

Co wydaje się ważne dla dzieci uczęszczających do placówki: „Każda klasa ma swoją salę, a w niej szafki, w których uczniowie zostawiają podręczniki, zeszyty, czy przybory szkolne. Kameralność szkoły sprzyja bezpieczeństwu i budowaniu dobrych, przyjaznych relacji między dziećmi, rodzicami i nauczycielami”<sup>86</sup>.

W holu szkolnym, który zwany jest z powodu swojego wyglądu foyer, „na jednej ze ścian znajduje się szczególnie galeria »Rodziny Łejerskich«, składa się ona z artystycznych zdjęć wszystkich aktualnych uczniów i pracowników szkoły. W innym miejscu jest galeria tych, którzy już odeszli ze szkoły. Na kolejnej ścianie znajduje się tzw. złota rama, w której są umieszczone zdjęcia uczniów, którzy za swoje wybitne osiągnięcia dostali tzw. złoty szczebel”<sup>87</sup>.

Odmierna niż w innych szkołach jest także organizacja zajęć, m.in. bowiem w szkole nie ma dzwonek lekcyjnych.

Każda klasa liczy mniej więcej 25 uczniów, przy czym niektóre zajęcia (np. języka angielskiego, część zajęć teatralnych) prowadzone są w grupach<sup>88</sup>.

Należy także podkreślić, że „Łejery” są szkołą demokracji. Placówka funkcjonuje na podstawie „Małej Konstytucji Republiki Łejerskiej”. Każda klasa ma swojego premiera i wicepremiera. W szkole powoływana jest każdego roku władza ustawodawcza: sejm (uczniowie) i dwie izby senatu (pierwszą stanowią nauczyciele, drugą – rodzice). Władzę wykonawczą stanowią: prezydent i wiceprezydent Republiki Łejerskiej (dyrekcja szkoły). Trybunał Republiki Łejerskiej złożony jest z niezależnych sędziów, którzy stanowią władzę sądowniczą<sup>89</sup>.

W ramach programu wychowawczego szkoły promowany jest „szacunek dla poznańskich tradycji, w tym również gwary, czego wyrazem jest sama nazwa szkoły – »ŁEJERY«, zrozumiała tylko dla poznaniaków, a odnosząca się do dziecięcego, radosnego zadziwienia światem”<sup>90</sup>.

Niezwykle istotnym postulatem założycieli szkoły jest „przesunięcie odpowiedzialności za zdobywanie kompetencji z nauczyciela na ucznia”<sup>91</sup>. Rolą nauczyciela staje się więc tworzenie warunków do aktywnego nabywania wiedzy i umiejętności przez dziecko. I tak „w sferze wychowawczej autorzy koncepcji pragnęli kształcić świadome i samodzielnie myślące dzieci. Temu celowi służyło stosowanie swoistej

<sup>85</sup> Rozmowy z Jerzym Hamerskim i Elżbietą Drygas..., *op. cit.*

<sup>86</sup> Szkoła Łejery – REPUBLIKA ŁEJERSKA, lejery.pl [dostęp: 12.05.2024].

<sup>87</sup> K. Moskiewicz, *Szkoły alternatywne w Polsce po roku 1989...*, *op. cit.*, s. 144.

<sup>88</sup> *Ibidem.*

<sup>89</sup> *Ibidem.*

<sup>90</sup> *Ibidem.*

<sup>91</sup> *Ibidem.*

»szczepionki« pomagającej w rozwiązaniu trudności w kontaktach z samym sobą i innymi, które w szczególności przeżywają dzieci obdarzone dużą wrażliwością»<sup>92</sup>.

W szkole organizowane są działania pedagogiczne, których celem jest rozpoznanie przez ucznia swojego potencjału, „rozwijanie umiejętności radzenia sobie z własnymi emocjami oraz wzmacnianie wiary we własne siły i możliwości”<sup>93</sup>. Twórcy placówki za niezbędne uznali także umiejętności interpersonalne, które nabywane są m.in. poprzez rozwijanie wrażliwości na potrzeby innych, współdziałanie, rozwiązywanie konfliktów poprzez mediacje i rozmowy.

Szkolna stołówka nazwana jest „jadalką”, pokój nauczycielski to „druhowka”, wspólny „pokój nauczycielski” Jerzego i Elżbiety to – od ich imion i nazwisk – „hamelówka”, sale prób teatralnych to – odpowiednio – „Mała Łejernia” i „Duża Łejernia”.

Język, którym posługują się uczniowie, rodzice oraz zatrudnione w szkole osoby może czasem wydawać się niezrozumiały dla osób niezwiązanych ze środowiskiem, oparty jest bowiem m.in. na zdrobnieniach oraz słowach zaczerpniętych z gwary poznańskiej, a także na „łejerskich” neologizmach, które cechuje fantazja i radosny wydźwięk.

## „Łejery” jako szkoła teatralna – główne założenia koncepcji

Ze względu na to, że – jak mawia J. Hamerski – teatralna szkoła nie może nie mieć teatru, jemu oraz E. Drygas zamarzyło się<sup>94</sup>, by przy Szkole Podstawowej nr 83 na Cytadeli zbudować prawdziwy teatr. Marzenie to zostało opisane w następujący sposób:

Stowarzyszenie „Łejery” działa na rzecz dziecięcej kultury od lat. Najpierw postawiło budynki szkoły „Łejery”, który następnie przekazało miastu. Wybudowanie Ośrodka Edukacji Teatralnej na Cytadeli to ich kolejny pomysł, którym zarazili Centrum Sztuki Dziecka. Do jego zaprojektowania namówiono Przemysława Borkowicza, twórcę Starego Browaru. Do realizacji budowy przekonano radnych i władze miasta. Na jego wyposażenie stowarzyszenie zbiera środki z 1 proc. podatku<sup>95</sup>.

W 2006 roku Stowarzyszenie Łejery! wraz z Centrum Sztuki Dziecka zainicjowało starania mające na celu zbudowanie Ośrodka Edukacji Teatralnej, zlokalizowanego w sąsiedztwie szkoły przy ul. Brandstaettera w Poznaniu:

<sup>92</sup> *Ibidem*.

<sup>93</sup> *Ibidem*.

<sup>94</sup> Rozmowy z Jerzym Hamerskim i Elżbietą Drygas..., *op. cit.*

<sup>95</sup> K. Moskiewicz, *Szkoły alternatywne w Polsce po roku 1989...*, *op. cit.*, s. 144.

Dzięki determinacji rodziców i przyjaciół Łejerów, przy jednoczesnym wsparciu Rajców miasta Poznania, wiosną 2012 roku ruszyła budowa „teatru marzeń”. W 2009 roku uzyskaliśmy status Organizacji Pożytku Publicznego, który pozwala nam pozyskiwać 1% z podatków. Dzięki temu możemy obecnie dofinansować wyposażenie teatru kwotą około 200 tys. zł. Ideą dalszej działalności Stowarzyszenia jest wspieranie programowe Szkoły Łejery w działaniach skierowanych „na zewnątrz” – do społeczności miasta, przy profesjonalnej współpracy, z bliskim nam od lat, Centrum Sztuki Dziecka. Zespół CSD pod kierownictwem Dyrektora Jerzego Moszkowicza przygotował bogaty program artystyczno-edukacyjny w ramach wspólnego ze Stowarzyszeniem i Szkołą Łejery przedsięwzięcia, jakim jest działalność Ośrodka Edukacji Teatralnej. Pod jednym dachem spotykają się współpracujące ze sobą podmioty, reprezentujące Edukację i Kulturę oraz Organizacja Pozarządowa od lat wspierająca działalność edukacyjną i artystyczną Szkoły<sup>96</sup>.

Połączenie „Łejerów” z Centrum Sztuki Dziecka nie było przypadkowe, gdyż Centrum uznaje się za bardzo istotne w procesie „popularyzacji teatru dzieci i młodzieży”<sup>97</sup>. Centrum oraz „Łejery” integrują środowisko artystyczne i pedagogikę teatru, a teatr przy szkole kojarzony jest m.in. z „Konkursem na Sztukę Teatralną dla Dzieci i Młodzieży, serią wydawniczą i katalogiem [www.nowesztuki.pl](http://www.nowesztuki.pl), warsztatami dramatopisarskimi w Obrzycku, w dalszej kolejności z Biennale Sztuki dla Dziecka”<sup>98</sup>.

W Gazecie Wyborczej z dnia 12 stycznia 2009 roku informowano, że za dwa lata na Cytadeli przy szkole „Łejery” zaistnieje nowoczesny teatr<sup>99</sup>. Zapowiadano, iż „w budynku będzie centrum twórczości teatralnej dla dzieci, skupiające bezdomne dotąd teatry i instytucje dla najmłodszych. Miasto dało na ten cel 4,5 mln”<sup>100</sup>.

Na stronie [epoznan.pl](http://epoznan.pl) z dnia 18 maja 2013 roku dowiadujemy się, że „Łejery” kończą budowę teatru<sup>101</sup>. Redakcja informowała, iż budowa „pierwszego teatru na Winogradach jest już na ostatniej prostej”, a we wrześniu na nowej scenie odbędą się pierwsze wydarzenia kulturalne:

Budynek ma kilkadziesiąt tysięcy metrów kwadratowych, a znajdują się w nim sale lekcyjne, szatnie, recepcja i kasa. Oczywiście najważniejszą częścią będzie nowa sala teatralna, na

---

<sup>96</sup> Ośrodek Edukacji Teatralnej „U Łejerów”, *Plan programowy Stowarzyszenia Przyjaciół Zespołu Szkół nr 4 Łejery w ramach działalności Ośrodka Edukacji Teatralnej* (dostępny w formacie PDF na portalu <https://www.poznan.pl/>).

<sup>97</sup> A. Buchner, K. Fereniec-Błońska, M. Wierzbicka-Tarkowska, *Teatr dla dzieci i młodzieży – zmiana paradygmatu?* Raport dotyczący zagadnień widowni i tekstu w teatrze dla młodych, Centrum Sztuki Dziecka w Poznaniu, <https://csdpoznan.pl/aktualnosci/raport-teatr-dla-dzieci-i-mlodziezy-zmiana-paradygmatu> [dostęp: 28.04.2024], s. 69.

<sup>98</sup> *Ibidem*.

<sup>99</sup> A. Drzewiecka, *Będzie teatr na Cytadeli*, „Gazeta Wyborcza” 12.01.2009, (9).

<sup>100</sup> *Ibidem*.

<sup>101</sup> *Łejery kończą budowę teatru*, 18.05.2013, <https://epoznan.pl/news-news-40713-lejery-koncza-budowe-teatru> [dostęp: 10.06.2024].

której wystawiane będą wszystkie spektakle Łejerów. Scena i widownia będą ruchome, a łatwiej dzięki rozsuwanej ścianie budynek będzie mógł zamienić się w amfiteatr<sup>102</sup>.

Uroczyste otwarcie Sceny Wspólnej opisano m.in. na portalu Poznań. Nasze Miasto, na którym Zenon Zabawny sygnalizował w tytule: *Łejery gotowe na otwarcie – dzieciaki mają swój teatr*<sup>103</sup>. Autor podkreślał, iż: „Kolejne pokolenia wychowanków szkoły ze swoimi spektaklami zdobywały szereg nagród na różnych festiwalach teatralnych, a sława »Łejerów« sprawiła, że co roku liczba rodziców chcących posłać tu swoje pociechy wielokrotnie przekracza liczbę miejsc”<sup>104</sup>.

Teatr to myśl przewodnia pedagogiki „łejerskiej”. Teatr ten tworzy kulturę emocjonalną szkoły i całej jej społeczności<sup>105</sup>, a pedagodzy zdają się wdrażać w życie twierdzenie, iż „performatywny potencjał doświadczania teatru i jego praktyczne zastosowanie do wyzwalania sprawczości [są znaczące – dop. K.S.] zarówno w procesie teatralnego zdarzenia, jak i poza nim”<sup>106</sup>. Celem pedagogów nie jest przygotowanie aktorów z wykształceniem podstawowym, lecz wykorzystanie teatru i wychowania przez sztukę do wspomagania wszechstronnego rozwoju dzieci (zarówno w zakresie rozwoju talentów artystycznych, jak i pomagania wychowankom w rozwiązywaniu trudności w kontaktach ze sobą i innymi)<sup>107</sup>. Jak zaznacza Dennis Eluyefa, jednym ze sposobów zapewnienia dzieciom jak najlepszych wrażeń w procesie edukacji przez teatr jest rozpoznanie dziecięcego świata<sup>108</sup>. Niezależnie od formy teatr dziecięcy powinien brać pod uwagę przede wszystkim dobro dzieci, a także ich rodziców<sup>109</sup>. W ten sposób postrzegany jest teatr w pedagogice „łejerskiej” – staje się bezpieczną przestrzenią doświadczania życia i odpowiada na potrzeby wspierania dziecka w integralnym rozwoju w zmieniającym się świecie.

W placówce prowadzone są więc, w ramach programu, obligatoryjne zajęcia teatralne – „każda z klas pracuje co roku nad swoim przedstawieniem, a przez metodykę tych zajęć uczniowie nabywają umiejętności prezentacji, komunikacji,

<sup>102</sup> *Ibidem*.

<sup>103</sup> Z. Zabawny, *Łejery gotowe na otwarcie – dzieciaki mają swój teatr*. Naszemiasto.pl. 12.09.2013, <https://poznan.naszemiasto.pl/lejery-gotowe-na-otwarcie-dzieciaki-maja-swoj-teatr-zdjecia/ar/c13-2751822> [dostęp: 29.12.2024].

<sup>104</sup> *Ibidem*.

<sup>105</sup> Por. A. Singh, *Humanising education: Theatre in pedagogy*, „Contemporary Education Dialogue” 2004, 2(1).

<sup>106</sup> E. Nieduziak, *Teatr szkolny jako forma praktyk performatywnych. Możliwe wyjście z kryzysu kultury emocjonalnej szkoły*, [w:] I. Przybylska (red.), *Kultura emocjonalna szkoły – czasoprzestrzeń doświadczania emocji*, Katowice 2019, s. 126.

<sup>107</sup> *Rozmowy z Jerzym Hamerskim i Elżbietą Drygas..., op. cit.*

<sup>108</sup> D. Eluyefa, *Children's theatre: A brief pedagogical approach*, „ArtsPraxis” 2017, 4(1), s. 84.

<sup>109</sup> *Ibidem*.

relacji interpersonalnych, współpracy, empatii”<sup>110</sup>. W placówce działa też Teatrzyk Piosenny Łejery<sup>111</sup>, który pod opieką założycieli szkoły przygotowuje wciąż nowe przedstawienia we współpracy z wybitnymi twórcami. Od lat współpracuje też z Komitetem Ochrony Praw Dziecka i Rzecznikiem Praw Dziecka, poruszając problematykę tolerancji, równości, współodczuwania i praw dziecka<sup>112</sup>.

Przepis na dziecięcy teatr gromadny J. Hamerskiego przedstawia się w następujących punktach:

- zabawa z dziećmi w teatr nie jest celem, ale środkiem, co oznacza, że traktujemy teatr jako klucz metodę rozwijania dzieci przez zaplanowane gry i zabawy;
- w teatrze występują wszystkie dzieci, a role solowe ograniczone są do niezbędnego minimum. Dużą wagę przywiązujemy do wykształcenia w dzieciach umiejętności grania na wielu planach, często bez tekstu;
- w „Łejerskich” dba się o to, aby pielęgnować charakterystyczną dla dziecka naturalność, spontaniczność i autentyczność. Pedagodzy podejmują starania, by dzieci nie naśladowały dorosłych bez uzasadnionego powodu;
- osoby dorosłe, czyli pedagodzy, uczestniczą w zabawach teatralnych wraz z dziećmi bez obawy, iż zinfantylnieją. Co ważne – większość realizowanych pomysłów w zabawach teatralnych pochodzi od dzieci;
- piosenka w „Łejerskiej” pedagogice zajmuje szczególne miejsce – każda z nich jest pieczołowicie przygotowywana zarówno pod względem wokalnym, jak i aktorskim. Piosenki są nie tyle śpiewane, co „opowiadane”, bowiem piosenki stają się często tworzywem teatralnym, z którego budowane są scenki w przedstawieniach;
- scenografia, kostiumy i rekwizyty zajmują także szczególne miejsce w pedagogice „Łejerskiej”, gdyż „najpiękniejszą scenografię tworzą same dzieci na czystym, ciemnym tle, kostiumy są proste, najczęściej dzieci występują w swoich ubraniach, dobranych klorystycznie z elementem kostiumu nawiązującego do roli, rekwizytami zaś są proste przedmioty, najczęściej codziennego użytku, którym można nadać różne znaczenia (rury papierowe, kijki, gazety, torebki papierowe, krzesła, stół, lampa, drabina itp.)”<sup>113</sup>;

---

<sup>110</sup> My i nasz elementarz, *Naprawiacze świata*, 3.01.2018, <https://elementarz.org/naprawiacze-swiate/> [dostęp: 8.06.2024].

<sup>111</sup> Teatrzyk Piosenny Łejery na przestrzeni kształtowania się pedagogiki „Łejerskiej” miał różne nazwy, zawsze jednak jest to zespół prowadzony przez Jerzego Hamerskiego i Elżbietę Drygas, który zajęcia teatralne realizuje w trybie pozalekcyjnym.

<sup>112</sup> My i nasz elementarz, *Naprawiacze świata*, op. cit.

<sup>113</sup> *Ibidem*, s. 125.

- miejsca akcji są bardzo zróżnicowane – formuła harcerska powoduje, że czasem jest to plener, czyli tzw. zielona trawka, czasem jest to hol dworcowy, a czasem prawdziwa scena teatralna<sup>114</sup>.

Omawiając „przepis” E. Drygas i J. Hamerskiego na edukację przez teatr, warto zwrócić szczególną uwagę na to, iż twórcy koncepcji doskonale zdają się rozumieć dziecięce potrzeby i ewentualne obawy dziecka, które mogą wystąpić w związku z ekspozycją sceniczną. Dlatego też właśnie „w przedstawieniu występują wszystkie dzieci, a role solowe ograniczone są do niezbędnego minimum”<sup>115</sup>. Co ważne, teatr jest dziełem wspólnym, pedagodzy bowiem przywiązują dużą wagę do tego, by dzieci nie koncentrowały się na jednej roli, a potrafiły grać w wielu planach, często także bez tekstu<sup>116</sup>. Tego typu działanie pozwala uczniom na rozwój ich elastyczności, przedsiębiorczości.

W edukacji przez teatr wartością propagowaną w pedagogice „łejerskiej” jest dziecięca spontaniczność, dziecko bowiem ma pozostawać sobą i być ze sobą w zgodzie. Jeśli dziecko ma naśladować dorosłych w teatrze „łejerskim”, czyni to tylko z uzasadnionego powodu, nadto jest współtwórcą danego charakteru scenicznego, nie poddaje się biernie koncepcji reżysera.

„Łejerska” koncepcja teatru to także wrażliwa obserwacja dziecka przez pedagogów. Jak zaznaczają jej twórcy: „w trakcie zabaw teatralnych bacznie się dzieciom przyglądamy i uczestniczymy w nich (...). To dzieci najczęściej podrzucają pomysły teatralnych rozwiązań”<sup>117</sup>. Obserwacja uczestnicząca, którą realizują nauczyciele teatru zwani w szkole „teatralnikami”, pozwala nie tylko na budowanie więzi z uczniami, umożliwia także wychowawcom uczenie się od dziecka.

Ciekawym rozwiązaniem jest konstruowanie inscenizacji w taki sposób, by nie tworzyć tzw. dramaturgicznych dziur, czyli niepotrzebnych przerw, które z reguły „łamią rytm i tempo przedstawienia”<sup>118</sup>. W teatrze łejerskim gra ma charakter ciągły, każda okoliczność, np. zmiana dekoracji czy też ewentualna (nazwana stereotypowo) pomyłka, jest także zagrana i staje się tym samym częścią przedstawienia.

„Łejerscy” pedagodzy wyznają zasadę, iż miejscem akcji może być w zasadzie każda przestrzeń fizyczna, formuła teatru bowiem wraz z jego spontanicznością, autentycznością, naturalnością powoduje, że „miejsca występów mogą być bardzo różne. Od harcerskiego ogniska po wielką scenę”<sup>119</sup>.

<sup>114</sup> *Ibidem*.

<sup>115</sup> *Ibidem*.

<sup>116</sup> *Ibidem*.

<sup>117</sup> *Ibidem*.

<sup>118</sup> *Ibidem*.

<sup>119</sup> *Eksperyment pedagogiczny*, <https://lejery.pl/eksperyment-pedagogiczny/> [dostęp: 3.10.2023].

W teatrze „łejerskim” następuje tak charakterystyczny dla teatru edukacyjnego akt komunikacji, którą rozpatrywać można na kilku płaszczyznach oraz kilku poziomach. W teatrze edukacyjnym pierwsza płaszczyzna komunikacji to „kontakt werbalny, druga to środki pozawerbalne”<sup>120</sup>. I tak teatr w pedagogice „łejerskiej”, jak zaleca Daniel Kalinowski, „w płaszczyźnie komunikacji werbalnej, (...) zdaje się oddziaływać na poziomie wiedzy, sfery przeżyć i emocji, dotykać rejonów estetyki i wreszcie obejmować zagadnienia świata wartości”<sup>121</sup>.

## Konkluzja

W pedagogice „łejerskiej” unikatowe w skali Polski staje się uwypuklenie środowiska kulturowego, które jest tak istotne, gdyż „otacza dziecko od momentu narodzin, formuje jego osobowość poprzez działanie na nie wielu zróżnicowanych bodźców kulturowych, od języka począwszy (mówienie do dziecka, opowiadanie bajek, czytanie literatury), przez muzykę wszechobecną (prezentacja nagrań muzyki, słuchanie muzyki w radiu czy z magnetofonu), do organizacji przestrzeni dziecięcej (urządzenie pokoju czy kącika dziecięcego, zabawki, ozdoby itd.)”<sup>122</sup>. Pedagodzy „łejerscy” są nauczycielami, dla których kultura wspólnie nierozdzielnie z edukacją, a dzieciom, już od pierwszej klasy szkoły podstawowej, umożliwia się poznawanie tej kultury, uczestnictwo w niej i jej współtworzenie i tworzenie.

Podsumowując założenia „pedagogiki „łejerskiej” wyrażone koncepcją druha Jerzego i druhnicy Eli<sup>123</sup>, należy zaznaczyć, że:

- „Łejery” to dziecko w zespole ludzkim, to wychowanie poprzez współpracę w gromadzie, która zapewnia harmonijny rozwój, daje poczucie bezpieczeństwa, budzi dumę z funkcjonowania w gronie osób o podobnych wartościach i przekonaniach. To dziecko w zespole, które zachowuje osobiste przekonania, własną tożsamość i indywidualność poprzez codzienne obcowanie z innymi ludźmi, konfrontowanie się z innymi poglądami, to dziecko uczące się i uczące innych, kompetentne i sprawcze;
- „Łejery” to Janusza Korczaka prawo dziecka do szacunku, to wychowawcza czujność osób dorosłych, by prawa dziecka były przestrzegane i szanowane.

<sup>120</sup> D. Kalinowski, *Rozmyślania pragmatyka i rozterki idealisty*, [w:] M. Gliniecki, L. Maksymowicz (red.), *Teatr edukacyjny – komunikacja bez granic*, Słupsk 2001, s. 29.

<sup>121</sup> *Ibidem*, s. 30.

<sup>122</sup> M. Królicza, *Teatr we wczesnej edukacji dziecka*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2008, (4), s. 31.

<sup>123</sup> Założenia pedagogiki „łejerskiej” zaprezentowane w niniejszym opracowaniu są efektem czynionych przez autorkę analiz publikowanych materiałów oraz wypowiedzi J. Hamerskiego.

„Łejery” to prawa dziecka do lepszych i gorszych momentów, do błędzenia, do stawiania pytań i podawania w wątpliwość spraw, które dla dorosłych są oczywiste. „Łejery” to dziecko niehamowane, nieuciszane, świadome własnego głosu i własnej siły. To działacz społeczny, to bawiący się i uczący człowiek, to artysta posiadający sto języków umożliwiających mu wyrażanie siebie na sto sposobów. To prawo do szacunku manifestowane zarówno w dorobku artystycznym „Łejerów”, jak i wyrażnie sformułowane w podstawach prawnych funkcjonowania „Małej Republiki Łejerskiej”. „Łejery” to dziecko mające głos w każdej sprawie go dotyczącej, to dziecko w demokratycznej społeczności, świadomy obywatel „Republiki Łejerskiej”, świadomy obywatel swojego kraju, świadomy obywatel całego świata;

- „Łejery” to także prawo osób dorosłych do szacunku i nienaruszalnej godności. To prawo do bycia człowiekiem, prawo do osobistego odczuwania smutku, radości, strachu i zmęczenia. „Łejery” to prawo pedagogów do szacunku ze strony rodziców, to prawo rodziców do szacunku ze strony pedagogów. To prawo dorosłych do szacunku ze strony dzieci przy zachowaniu jednoczesnej refleksji nad tym, iż dzieci wciąż uczą się życia i okazywania szacunku;
- „Łejery” to teatr, który – będąc syntezą wielu sztuk – dostarcza form i metod do szeroko rozumianej pracy edukacyjnej. „Łejery” to teatr jako środek, a nie cel w pracy pedagogicznej, sposób na dorastanie w kontakcie ze sztuką, w procesie tworzenia i kreowania, w integracji z muzyką, słowem, gestem i wyobraźnią. Teatr w pedagogice „łejerskiej” to sprawczość, autonomia i odpowiedzialność dziecka za siebie, za własne dojrzewanie do dorosłości. Teatr to współdziałanie, współtworzenie, współodczuwanie, współlistnienie w gromadzie. Teatr „łejerski” to odpowiedź na dziecięcą potrzebę ekspresji;
- „Łejery” to łamanie stereotypów, to innowacyjność, poszukiwanie niekonwencjonalnych sposobów nauczania, wnoszenie w życie szkoły polotu, fantazji, nowych pomysłów, to zaszczepianie idei i ukazywanie złożoności świata, to wymiana dobrych praktyk pomiędzy ludźmi. „Łejery” to sytuowanie dziecka w centrum edukacji;
- „Łejery” to wytrwałość i determinacja w dążeniu do celów, to optymizm i odwaga, to cierpliwe i aktywne oczekiwanie na efekt, to stawianie małych kroków na szerokiej drodze i konsekwentne dążenie do mety. To współdziałanie dorosłych i dzieci w procesie odkrywania radości z osiągnięcia celu i zagłędania „co jest dalej”;
- „Łejery” to propagatorzy pogodnego oblicza, to optymistyczny styl życia w bezpiecznej i radosnej gromadzie. To pogodne współdziałanie, uśmiech kierowany do drugiego człowieka, to podawanie pomocnych dłoni i radzenie sobie z sytuacjami trudnymi poprzez twórcze rozwiązywanie proble-

mów. „Łejery” to zachwyty światem, który można dzielić z innymi bez końca, to niewyczerpane źródło dobrego humoru i pozytywnych emocji. Ten radosny styl bycia dominuje również w „łejerskim” repertuarze artystycznym i w przestrzeni szkoły;

- „Łejery” to rodzinność, ponieważ: „U Łejerów” jest jak w rodzinie, to budowanie życzliwych relacji w przestrzeni społecznej, uznanie triady: dziecko – rodzic – nauczyciel jako kluczowej w procesie wychowania młodego człowieka. To gromadne biesiadowanie „łejerskich” rodzin, to atmosfera domowego i harcerskiego ogniska, przy którym znajdzie się miejsce dla każdego przybysza. Rodzinność to także ustawiczne zaproszenie kierowane w stronę ludzi sztuki, by móc wraz z nimi rozwijać skrzydła, czynić to w jak najszerszym wymiarze, uwzględniającym mnogość biografii i doświadczeń;
- „Łejery” to współpraca środowiska pedagogów i środowiska rodzinnego w procesie kształtowania u dzieci szeroko pojętej kindersztuby jako zasobu w toku budowania relacji interpersonalnych;
- „Łejery” to edukacja dla demokracji, to wychowanie do społeczeństwa obywatelskiego, kształtowanie współodpowiedzialności za dobro wspólne. Szkoła to miejsce demokratyczne, w którym młodzi ludzie doświadczają samorządności, samostanowienia, odpowiedzialności, doświadczają konsekwencji gromadnych i własnych wyborów. W praktyce „Republiki Łejer-skiej” z jej Konstytucją oraz demokratycznym sejmem i senatem dzieci mają nie tylko własny głos, ale są sprawczymi konstruktorami prawa. W szkole nie ma „pań” i „panów”, są „druhny” i „druhowie”;
- „Łejery” to poznańskość, to kształtowanie zamiłowania do lokalnych tradycji, lokalnej historii i kultury, charakterystycznej poznańskiej gwary. To edukacja budowana na szacunku do miejsca zamieszkania (województwa, miasta, dzielnicy). To duma z posiadanych zabytków, to duma z rodzimych artystów. „Łejery” to wychowanie w duchu patriotyzmu lokalnego poprzez poznawanie zasobów „małej ojczyzny” i jeszcze „mniejszych ojczyzn” (dzielnicy, osiedla, domostw, lokalnych instytucji), poprzez zapraszanie w rodzime progi gości z innych zakątków kraju i świata;
- „Łejery” to działania wspierające tolerancję postrzeganą jako szacunek dla „inności”, otwartość na innowacje oraz gotowość do współdziałania i udzielania pomocy. „Łejery” to głos wspierający drugiego człowieka niezależnie od jego pochodzenia, koloru skóry i orientacji życiowych. To wolontariat, w tym także w ramach WOŚP, uczestniczenie w różnorodnych „łejerskich” inicjatywach, w tym między innymi w wydarzeniach: „Masz prawo być inny”, „Szczujmy się”, „Ukraina, Ukraina”, Madagaskar i Tanzania. To reagowanie na ustawicznie zmieniający się świat i potrzeby ludzi w tym świecie;

- „Łejery” to ekologia, miłość do przyrody inspirowana harcerskimi korzeniami „Łejerów”, powodowana dziecięcą potrzebą odkrywania świata i obserwacją życia na planecie Ziemia. To manifestowanie w repertuarze artystycznym troski o ocalenie świata od katastrofy ekologicznej, to Nadzieja, która ma kolor zielony, i zmierzanie w kierunku uwrażliwiania młodych ludzi na potrzeby matki natury;
- „Łejery” to eksport wartości wyznawanych przez „łejerską” społeczność do Europy i Stanów Zjednoczonych oraz wszystkich miejsc i zakątków, które zechcą z niego skorzystać, choćby i w kosmosie;
- „Łejery” to Emilia Waśniowska, to jej poezja, dzieło pedagogiczne, artyzm i wysoka kultura osobista, to jej wesołe i pogodne usposobienie, wrażliwość i matczyzna troska, które pozostają z „Łejerami” każdego dnia dzięki wspomnieniom, „Emiliadzie”, pamiątkom, ludziom, piosenkom i poezji.

Dowodem realizacji założeń pedagogiki „łejerskiej” są nie tylko liczne wypowiedzi osób związanych ze środowiskiem szkoły i teatru, nie tylko trwanie „Łejerów” przez 50 lat, ale także „łejerski” bogaty dorobek artystyczny.

## Bibliografia

- Barański D., *Jak to jest mieć 90 lat? Zbigniew Czarnuch wie i opowiada [ZDJĘCIA]*, „Gazeta Wyborcza – Gorzów” 21.06.2020, <https://gorzow.wyborcza.pl/gorzow/7,36844,26052019,jak-to-jest-miec-90-lat-zbigniew-czarnuch-wie-i-opowiada-zdjecia.html> [dostęp: 12.03.2024].
- Buchner A., Fereniec-Błońska K., Wierzbicka-Tarkowska M., *Teatr dla dzieci i młodzieży – zmiana paradygmatu? Raport dotyczący zagadnień widowni i tekstu w teatrze dla młodych*, Centrum Sztuki Dziecka w Poznaniu, <https://csdpoznan.pl/aktualnosci/raport-teatr-dla-dzieci-i-mlo-dziezy-zmiana-paradygmatu> [dostęp: 28.04.2024].
- Byłam jak wesołe miasteczko, wywiad – Wojciech Biedak rozmawia z Elżbietą Drygas, maj 2021, <https://lejery.pl/2021/05/14/bylam-jak-wesołe-miasteczko/> [dostęp: 20.06.2024].
- Czarnuch Z., *Chuchać i dmuchać*, [w:] *U Łejerów*, Poznań 2016 (publikacja okolicznościowa z okazji 40-lecia „Łejerów”), strony nienumerowane.
- Czekała F., *Historie warte Poznania. Od PeWuKi i Baltony do kapitana Wrony*, Poznań 2016.
- Czekała F., *Ta szkoła ma „filie” na Madagaskarze, choć prawo nie przewiduje nawet jej istnienia*, <https://archiwum.tvn24.pl/magazyn-tvn24/30/tvn24.pl/magazyn-tvn24/ta-szkola-ma-filie-na-madagaskarze-choc-prawo-nie-przewiduje-nawet-jej-istnienia,30,683.html> [dostęp: 25.09.2024].
- Drygas E., 2015. *Przygoda na Madagaskarze*, Poznań 2024.
- Drygas E., *Gotowe scenariusze lekcji aktywizujących, czyli jak odkleić dziecko do krzeselka i przywrócić mu wyobraźnię*, Poznań, 2014.
- Drygas E., *Myśli z Madagaskaru*, [w:] *U Łejerów*, Poznań 2016 (publikacja okolicznościowa z okazji 40-lecia „Łejerów”), strony nienumerowane.
- Drygas E., Hamerski J., *Gdy dzwoneczek się odezwie. Śpiewnik wczesnoszkolny*, Leszno (b.d.).
- Drzewiecka A., *Będzie teatr na Cytadeli*, „Gazeta Wyborcza” 12.01.2009, (9).
- Eksperyment pedagogiczny*, <https://lejery.pl/eksperyment-pedagogiczny/> [dostęp: 3.10.2023].

- Eli droga do teatru*, <https://web.archive.org/web/20161127142409/http://lejery.art.pl/index.php?section=2&chapter=1> [dostęp: 2.02.2024].
- Eluyefa D., *Children's theatre: A brief pedagogical approach*, „ArtsPraxis” 2017, 4(1), s. 79–93.
- Hamerski J., *Dziecięcy teatr gromadny*, [w:] M. Karasińska, G. Leszczyński (red.), *Dziecko i teatr w przestrzeni kultury*, t. 2: Świat w teatrze, Poznań 2007, s. 116–128.
- Hamerski J., *Gotowe scenariusze imprez szkolnych, czyli jak przygotować imprezę w szkole, aby nie była nudną „kuczią”*, Poznań, 2011.
- Hamerski J., *Historia Łejerów do śpiewania*, Poznań 2011.
- Hamerski J., *Przyjdzie wiosna*, [w:] *U Łejerów*, Poznań 2016 (publikacja okolicznościowa z okazji 40-lecia „Łejerów”), strony nienumerowane.
- Hamerski J., Drygas E., *Emilkowy piosennik*, Poznań 2008.
- Historia naszego hufca – najbliższa, a często nieznana*, Hufiec Zielona Góra ZHP, <https://zielonagora.zhp.pl/historia-naszego-hufca-najblizsza-a-czesto-nieznana/> [dostęp: 19.03.2024].
- Kalinowski D., *Rozmyślania pragmatyka i rozterki idealisty*, [w:] M. Gliniecki, L. Maksymowicz (red.), *Teatr edukacyjny – komunikacja bez granic*, Słupsk 2001, s. 23–32.
- Koral D., *To jedyna taka szkoła w naszym kraju. Dotarła do Poznania w 13 tirach*. Onet, 29.03.2016, <https://wiadomosci.onet.pl/kraj/to-jedyna-taka-szkola-w-naszym-kraju-dotarla-do-poznania-w-13-tirach/d4p840> [dostęp: 25.09.2024].
- Korcz-Dziadosz J., *Makusyny*, <https://zielonagora.zhp.pl/wp-content/uploads/2020/06/Pe%C5%82na-m%C4%85drych-polska-ziemia-makusyny-autor-Jadwiga-Korcz.pdf> [dostęp: 22.09.2024].
- Królica M., *Teatr we wczesnej edukacji dziecka*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2008, (4), s. 31–44.
- Łejery kończą budowę teatru*, 18.05.2013, [https://epoznan.pl/news-news-40713-lejery\\_koncza\\_budowe\\_teatru](https://epoznan.pl/news-news-40713-lejery_koncza_budowe_teatru) [dostęp: 10.06.2024].
- Łejery na Madagaskarze*, 2.03.2021, <https://lejery.pl/2021/03/02/65-przygoda-na-madagaskarze-rozdzial-5/> [dostęp: 1.07.2024].
- Moskiewicz K., *Szkoły alternatywne w Polsce po roku 1989. Kontynuacje i modernizacje XX-wiecznej tradycji edukacji alternatywnej*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Marii Kujawskiej (wersja niepublikowana, pozyskana od Autorki), Poznań 2011.
- My i nasz elementarz, *Naprawiacze świata*, 3.01.2018, <https://elementarz.org/naprawiacze-swiate/> [dostęp: 8.06.2024].
- Nagroda im. Ireny Sendlerowej – „Za naprawianie świata”*, <https://uczotwartosci.ceo.org.pl/nagroda-im-ireny-sendlerowej/> [dostęp: 29.06.2024].
- Nieduziak E., *Teatr szkolny jako forma praktyk performatywnych. Możliwe wyjście z kryzysu kultury emocjonalnej szkoły*, [w:] I. Przybylska (red.), *Kultura emocjonalna szkoły – czasoprzestrzeń doświadczania emocji*, Katowice 2019, s. 119–136.
- Nowicka P., *Elżbieta Drygas, założycielka szkoły Łejery. Wszystko dla dzieci i teatru [SYLWETKA]*, „Gazeta Wyborcza – Poznań” 29.09.2015, <https://poznan.wyborcza.pl/poznan/7,36001,18914551,elzbieta-drygas-zalozycielka-szkoly-lejery-wszystko-dla-dzieci.html> [dostęp: 9.05.2024].
- Ośrodek Edukacji Teatralnej „U Łejerów”, *Plan programowy Stowarzyszenia Przyjaciół Zespołu Szkół nr 4 Łejery w ramach działalności Ośrodka Edukacji Teatralnej* (dostępny w formacie PDF na portalu <https://www.poznan.pl/>).
- Podzielić się pasją*, 27.06.2018, <https://kultura.poznan.pl/mim/kultura/news/rozmowy,c,7/podzielic-sie-pasja,120242.html> [dostęp: 9.06.2024].

- Przepis na łejerskie harcerstwo, teatr i szkołę, czyli moja KSIĄŻKA KUCHARSKA / część 5*, 5.10.2020, <https://lejery.pl/2020/10/05/przepis-na-lejerskie-harcerstwo-teatr-i-szkole-czyli-moja-ksiazka-kucharska-czesc-5/> [dostęp: 2.02.2024].
- Przepis na łejerskie harcerstwo, teatr i szkołę, czyli moja KSIĄŻKA KUCHARSKA / część 12*, 23.11.2020, <https://lejery.pl/2020/11/23/przepis-na-lejerskie-harcerstwo-teatr-i-szkole-czyli-moja-ksiazka-kucharska-czesc-12/> [dostęp: 2.01.2024].
- Przepis na łejerskie harcerstwo, teatr i szkołę, czyli moja KSIĄŻKA KUCHARSKA / część 18*, 10.02.2021, <https://lejery.pl/2021/02/10/przepis-na-lejerskie-harcerstwo-teatr-i-szkole-czyli-moja-ksiazka-kucharska-czesc-18/> [dostęp: 10.08.2024].
- Rozmowy z Jerzym Hamerskim i Elżbietą Drygas prowadzone na terenie Szkoły Podstawowej nr 83 w Poznaniu przez K. Sadowską* (nieopublikowane), Poznań, rok szkolny 2023/2024.
- Sadowska K., *Teatr „Łejery” – edukacja przez sztukę na przykładzie działalności Szkoły Podstawowej nr 83 im. Emilii Waśniowskiej w Poznaniu (wybrane problemy)*, „Kultura i Edukacja” 2024, 144(2), 93–113.
- Singh A., *Humanising education: Theatre in pedagogy*, „Contemporary Education Dialogue” 2004, 2(1), s. 53–84.
- Szewczyk D., *Alternatywne formy edukacji na przykładzie Szkoły Podstawowej nr 83 i Gimnazjum nr 15 „Łejery” w Poznaniu*, praca dyplomowa napisana pod kierunkiem dr Ireny Bartusiak w Kolegium Karkonoskim w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 2006.
- Szkoła Łejery – REPUBLIKA ŁEJERSKA, lejery.pl [dostęp: 12.05.2024].
- Szymańska K., *Wykorzystanie elementów sztuki teatralnej w stymulowaniu rozwoju dzieci na starcie edukacyjnym*, praca licencjacka napisana pod kierunkiem dr Kingi Kuszak na Wydziale Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2010.
- Uroczystość wręczenia Nagrody Prezydenta RP za twórczość dla dzieci i młodzieży „Sztuka Młodym”*, 2.12.2003, <https://www.prezydent.pl/archiwalne-aktualnosci/aktualnosci-rok-2003/uroczystosc-wreczenia-nagrody-prezydenta-rp-za-tworczosc-dla-dzieci-i-mlodziezy-sztuka-mlodym,30653,archive> [dostęp: 10.08.2024].
- Wiciak K., *Zajęcia teatralne jako jedna z metod edukacyjnych w klasach 1–3*, praca dyplomowa napisana w Poznańskiej Szkole Wyższej „Kadry dla Europy” w 2014 roku pod kierunkiem prof. dr hab. Barbary Nowak, Poznań 2014.
- Zabawny Z., *Łejery gotowe na otwarcie – dzieciaki mają swój teatr*. Naszemiasto.pl. 12.09.2013, <https://poznan.naszemiasto.pl/lejery-gotowe-na-otwarcie-dzieciaki-maja-swoj-teatr-zdjecia/ar/c13-2751822> [dostęp: 29.12.2024].
- Zawistowski A., *Polska (?) Rzeczpospolita Ludowa*, „Spory historyków PRL”, <https://www.polska1918-89.pl/pdf/polska--rzeczpospolita-ludowa-,1933.pdf> [dostęp: 1.08.2024], s. 24–28.